6.

ՀԱԽԱՓԱՆՇՈՑ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՆԻԽԹՈՑ

ԹՈՒՂԹՔ՝ 163 (+83 էջք)։ ՄԵԾՈՒԹԻՒՆ՝ 16×11։ ԳՐՈՒԹԻՒՆ 12×7։ ՏՈՂՔ՝ 16։ ՆԻՒԹ՝ թուղթ, ամուր։ ԹԵՐԹՔ՝ նշանակուած 21։ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ՝ լաւ վիճակի մէջ։ ԿԱԶՄ՝ տախտակ վրան կաշի քաշուած եւ զարդարուած գծերով։ ԳԻՐ՝ ճօտք։ ԽՈՐԱԳԻՐՔ՝ կարմրագիր։ ԶԱՐԴԱԳԻՐՔ, ԼՈՒՍԱՆՑԱԶԱՐԴՔ, ԿԻՍԱԽՈՐԱՆՔ, ԽՈՐԱՆՔ եւ ՆԿԱՐՔ՝ չունի։ ԹԱՄԱՆԱԿ՝ ԹՂ Դար։ ԳՐԻՉ, ՏԵՂԻ, ՏԷՐ ԿԱԶՄՈՂ՝ անծանօթ։ ՅԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ՝ չունի։ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ՝ կը պատկանի Բէյրութի վեղարաւորներու Մատենադարանին։

Մատեանս է՝ Հաւաքածոյ,

Թղ· 1–163· Ձեռագիրը եւ էջ 1–88 տպագիրը, որ կը սկսի «Աչտոքիք են տեղիք սահեանայն տնօրինակաց Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի որ ի սուրբ եւ ի աստուածարնակ մայրաքաղաքն Երուսաղէմ»։

Ձեռագիրը կը սկսի *Թղ· 1ա· «Յակոբ նահապետ աշխարհահռչակեալ ասաց զՔրիստոս· Եսայի ասէ յանուն նորա հեթանոսք յուսասցին»։*

Թղ· 43ա· Նորին յաղագս ծննդեան Տեառն· Եղբայր Տեառն Յակոբոս տաւն կարգեաց պծնունդն եւ զմկրտութիւն»։

Թղ· 128ա· «Տէր Սահակոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի եւ ուղղափառ վարդապետի հակաճառութիւն ընդդէմ այնոցիկ, որք զմի եւ զանբաժանելի բնութիւն Որդւոյն Աստուծոյ ժպրհին յանդգնաբար քակել եւ յբ· հատանել անդ անձինք, կամք, կիրք եւ գործք, առաջին ձեռնարկութիւն սակաւ ինչ նախադրութիւն բանիս, Գլ· Ա· կացոյց զմեզ ի ներքոյ մեծի սպասու հարկաւորութեան անտես լինել բանին»։ Թղ· 130բ· «Երկրորդ ձեռնարկութիւն ... Թղ· 149ա· Ութերորդ ձեռնարկութիւն տեսութիւն ի խորհուրդ նաւակատեաց Ե· աւուրն... ի խնդրոյ Բարսեղ վարդապետի որդւոյ Սմբատայ Բ· բարեպաշտի· Գլ· Լ· Նորոգող տիեզերաց»։ Վերջ՝ Թղ· 163ա։

Ցիշատակարանք չունի· Թղ· 160բ· յուսանոցքի վրայ չեղապիր կայ՝ «Հայկ Տէրտէրեան»։

Ծանօթ· Վեղարաւորներու վանատան մէջ կայ հայերէն ուրիշ Ձեռագիր մըն ալ, որ շատ վնասուած ապականած գրեթէ փոշիացած է, որով չկարցուեցաւ, որ չըլլայ թէ փշուր փշուր ըլլայ։

Հ· Հ· ՌՈՍԿԱՆ

ԳԻՏԱԿԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ

Յետպատերազմեան շրջանին Հայաստանի մէջ

Սրտի մեծ ուրախութեամբ կը դիտենք մայր Հայրենիքի նուաճումները գիտական ասպարէզի մէջ այս աւելի քան տասնեակ մը տարիներուն։ Յաջորդաբար մեր ձեռքը կը հասնին բազմաթիւ մեծ թուով հատորներ, որոնք իրենց բովանդակութեամբ շատ հետաքրքիր են։ Դժբախտաբար մեր արտասահմանի մամուլը հազուագիւտ հատուկտիր կերպով մասին երբեմն անդրադարձումներ կ'ունենայ։ Ա՛ս տեսակէտով ալ Հանդէս Ամսօրեան իբր բանասիրական թերթ բնականաբար կը սպասուէր, որ աւելի մեծաքանակ չհաղորդուէր եւ յաճախ այդ տոհմիկ գիտնականներու գործերը գիտական աշխարհին ծանօթացնէր, գնահատական եւ քննական տեսութեամբ։ Ինչ որ տարիներու ընթացքին զանց առնուած է, այժմ այս վերնագրով կը փութանք գիտական բանասիրական կարեւոր երկերը ներկայացնել, անոնց արժէքը նաեւ թերութիւնները վեր հանելով։

ԱՐԱՐԱՏ ՂԱՐԻԲԵԱՆ·— Հայ Բարբառագիտութիւն Հնչիւնաբանութիւն եւ ձեւաբանութիւն Երեւան 1953, էջ 457։

Ա՛ճառեան այս գիտական ճիւղին իբր ռահվիրան 1909ին Ֆրանսերէն լեզուով Classification des dialectes arméniens *եւ ապա 1911ին աւելի ընդարձակ Հայ Բարբառագիտութիւն գործերով դնեց այն ուղին, որուն վրայէն պիտի ընթանային յաջորդ բարբառագէտները։ Այդ թուականէն սկսեալ նորանոր մենագրութիւններ առանձին առանձին բարբառներու մասին հրապարակ եկան, սակայն ընդհանուր բարբառագիտութեան ամփոփ ուսումնասիրութիւն մը կը պակսէր։ Ա· Ղարիբեան իր այս գործով այդ թերին կը լրացնէ։*

Իր Առաջաբանին (2–4) մէջ մի քանի խօսքով կը բացատրէ թէ գրական լեզուի ազդեցութիւնը տակաւ բարբառներու անհետանալուն պատճառ կ'ըլլայ, ուստի հարկ է չտապել, տակաւին կենդանի բարբառներ ուսումնասիրութեան առարկայ դարձնել եւ կորուստէ փրկել։ «Աշխատելով այդ բնադաւառում, մեր համեստ ուժերով փորձում ենք գէթ մասամբ հատուցել այն վնասի փոխարէն, որ մեր ձեռքով մատնանութիւնը հասցրել է հայագիտութեան»։ Այսպիսի լինքնախոստովանութիւններ դժբախտաբար յաճախակի են մեր հայրենի երկրին ընդդէմ ծին գիտնականներու ալ մօտ։ Պատճառը հարկ չկայ մատնանիշ ընել։

Ա· ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

1· ՄԵՆ ԲԵԿՈՒՄԸ ԼԵԶՈՒԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ (էջ 5–30)

–Ձգ Ձի Ձիոզ Ձիզ դժձդզ պիտանիզա կայացնէ Ստալինի «Մարքսիզմը եւ լեզուաբանական հարցերը» գործին ազդեցութիւնը ուրս կամ համայնավար լեզուաբանութիւնը ուրս վրայ։ Այս տեղ կը պարզուի թէ Ն· Մառի Ցաբեթաբանութեան՝ խառնածին լեզուներու խաչաձեւումի գրութեան տիրապետութեան պատճառով աւելի քան մի քանի տասնեակ տարիներու ընթացքին այս մարզին մէջ ոչ մի առաջդիմութիւն տեղի ունեցած է Ռուսաստանում։ Ընդհակառակն այդ գրութիւնն իբր նիւթապաշտական վնասակար կաչկանդոմներէն ազատ է։ Մի առ մի առաջ կը բերուի Ստալինի կողմէ գծուած «Մարքսիզմը եւ լեզուաբանութեան հարցեր»ու նոր ուղին, որուն վրայէն պարտաւոր էին ընթանալ բոլոր համայն խորհրդային լեզուաբանները։ Թոյլատրուած այդ ուղին համեմատաբար շատ աւելի տարողութիւններ կը ընդունի, աւելի ինքնակայ խորհելու եւ գրելու։ Այս տեսակէտէ պէտք է ուրախակից ըլլալ երբեմնի մոլեռանդ մատենագէտ Ա· Ղարիբեանի։

Այս ներածականին մէջ դժբախտաբար ընթերցողը կը զգայ թէ Ղարիբեան տակաւին չէ կրցած թօթափել կուսակցական կաչկանդումները։ Ան նիւթին չի մերձենար առարկական ոգիով, այլ կուսակցական ոգին է ինքն առաջնորդողը։ Արեւմտեան լեզուաբանութեան համեմատական ուղղութիւնը գնահատելով հանդերձ, կը գտնէ հեղինակը, թէ Բուրժուական ժամանակաշրջանի լեզուաբանութիւնը չկարողացաւ լուծել լեզուի եւ լեզուաբանութեան ամենահիմնական եւ կարեւոր պրոբլեմները (6)։ Այդ հարցերը լուծողը կը հանդիսանայ Ղարիբեանի համաձայն «Մեծն Ստալին»։ Ցենք գիտեր թէ Ղարիբեան, որ այնքան լորճնաչուրթին փառաբանած էր Ստալինի «հանճարեղ» գործը, այսօր ալ ստիպուած է նոյն մտքին ծառայել։ Ամէն պարագայի կը մաղթենք որ մեր հայ տաղանդաւոր գիտնականները, նաեւ համայնավար իշխանութեան մը տակ պատահելիք ունենան իսկական գիտնականի ազատ չունչով մեր գիտնալու հետազօտելիք տարրականներու։ «Հանրայայտ է որ ոչ մի գիտութիւն չի կարող զարգանալ եւ առաջդիմել առանց կարծիքների պայքարի, առանց քննադատութեան ազատութեան» (Ստալին, Մարքսիզմը եւ լեզուաբանութեան հարցերը, Երեւան 1951 էջ 70)։

2· ՄԵՆ ՇՐՋԱԴԱՐՁԸ ՀԱՑԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ (էջ 31–36)

Հայագիտութիւնը հայ գրերու գիւտէն կը սկսի, կ'ըսէ Ղարիբեան, եւ տակաւ կը զարգանայ Զ, է, Ը եւ յաջորդ դարերուն, մինչ Միջին դարուն «Համարեա չզարգացաւ հայագիտութիւնը, որովհետեւ նրա վրայ իշխում էր եւ նրան կուրացնում բոլոր գիտութիւնները կուրացնող աստուածաբանութիւնը»։ Եթէ այս վերջին բառին փոխարէն «մարքսիստական ուսմունքը» դնենք, այն ժամանակ ճշմարիտ իրողութիւն մը արտայայտած պիտի ըլլար։ Այլազգ անիրաւ է ան առարկայական գիտութեան առջեւ, զի Միջին դարուն ունեցած ենք հայագիտական մարզին մէջ, իր ըմբռնած իմաստով, նաեւ դմբեր, Գրիգոր Մագիստրոս մը, վարդան Արեւելցի, Արիստակէս վարդապետ, Գէորգ Սկեւռացի, Յովհաննէս Երզնկացի, Եսայի Նչեցի, Առաքել Սիւնեցի եւն։ Ժ· դարն է յատուկ իմաստով հայագիտութեան կերպաւորողը։ Ծնորհիւ Հիւբշմանի 1875ի «Հայկ· Ուսմունք» գործին կ'ուսումնասիրուի հայերէնի գերքը հնդեւրոպական լեզուաընտանիքի մէջ։ Այնուհետեւ այդ ուղղութեամբ յաջորդաբար հրապարակ կու գան կարեւոր երկասիրութիւններ, նոյն ինքն Հիւբշմանի, Տէրվիշեանի, Մէյէի, Պեդերսէնի, Լիդէնի, Կարսթի եւ այլ լեզուաբաններու գրութիւնները, որոնց պսակը կը կազմէ Ա՛ճառեանի կոթողական գործը, հոչակաւոր Արմատական բառարանը։

Հակառակ ազդեցութիւն գործելուն Ն· Մառի եւ անոր հետեւողներու գրութիւններ, որոնք հիմի ունէին Մառի խառնածին

© National Library of Armenia

եւ լեզուներու խաչաւորման դրութիւնը, որ նաեւ իբր մարքսիստական լեզուաբանութեան դրութիւն, պարտաւորիչ էր բովանդակ Ռուսաստանի եւ անոր ենթակայ ժողովուրդներու լեզուագիտական կաճառին: Այս մառական դրութեան ջերմ ու հլու հետեւող եւ մոլեռանդ պաշտպան եղած է Պրոֆ. Ա. Ղարիբեան 1931 թուէն սկսեալ: «Ընդունելով Ն. Մառի ուսմունքն իբրեւ մարքսիստական, ես նրա հետեւողը դարձայ»: Եւ հակառակ այն իրողութեան որ Մառի դրութեամբ «ոչ մի առաջդիմական քայլ» կրցած են առնել հայ լեզուի ուսումնասիրութեան համար, սակայն եւ այնպէս կառչած մնացած է անոր վրայ եւ ոչ միայն այդ, այլ եւ ինչպէս կը խոստովանի «Մառականութիւնը Հայաստանում չտալով որեւէ արդիւնք, խանգարում էր նաեւ այնպիսի արդիւնաւէտ եւ մեծ հեղինակի աշխատանքներին, ինչպիսին Հ. Աճառեանն էր» (էջ 35): Թէ վերջինս ինչ քաշած է, մասամբ կարելի է վերահասու ըլլալ կարդալով իր «Հայոց լեզուի Պատմութիւն» գործին Բ. մասի կարճ Առաջաբանը (տես Անդ էջ III): «Հայագիտութեան փակուղին հիմնայատակ ջախջախեց Ի. Վ. Ստալինը իր «Մարքսիզմը եւ լեզուաբանութեան հարցերը աշխատութիւններով»: Մեր նպատակը չէ այստեղ Ստալինի անունով հրատարակուած գրքուկով զրաղուելու, թէ որքան ուղիղ են անոր ոչ լեզուաբանի մը կողմէ յայտնուած կարծիքները: «Ես լեզուաբան չեմ եւ ի հարկէ, չեմ կարող լիովին բաւարարել ընկերներին[1]»:

3· ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԼԵԶՈՒ ԵՒ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐ (էջ 37—40)

Այս գլխով կը չարունակէ հոլովել «Ընկեր Ստալինի» ուսմունքը, որմէ մաղաչափ չեզրկիլը, կարծես, տարաժամ մահ կ'առթէ: Նշանաւոր լեզուաբաններու կարծիքները պոյտիւթիւն չունին Ղարիբեանի համար: Ան կը ճանչնայ (անշուշտ ստիպուած) միայն Ստալինն, Ենգելս եւ Մարքս, որոնք լեզուաբանական գիտութեան մէջ ոչ մի հեղինակութիւն կրնան ունենալ, որովհետեւ լեզուաբան չեն:

Բ· ՆԵՐԱԾՈՒԹԻԻՆ ՀԱՅ ԲԱՐԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ (էջ 41—106)

1· ԲԱՐԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԻՑ

Ներածութեան Ա. մասը հանգիստ սրտով կարելի է կարել հանել, դուրս չպրտել զբրքէն: Անով Ղարիբեանի գործն ալ աւելի կը չահի քան կը կորսնցնէ:

Այս երկրորդ մասով հեղինակը կը մանէ իր հունին մէջ: Համառօտ կերպով կը ներկայացնէ այն ուսումնասիրութիւնները, որոնք առ հասարակ հայ բարբառներու եւ բարբառագիտութեան կը հային: Շրէդերի Thesaurus linguae armeniacaeէն սկսեալ կը յիշուին Շահան Զրպեան, Գէորգ Ախվերդեանի, Հ. Ա. Այտընեանի, որ առաջին անգամ կը փորձէ հայ բարբառները դասակարգել, Ք. Պատկանեանի, Հանուէի, Տոմսոնի, Մսերեանցի եւ ուրիշ չատ մը հեղինակներու գործերը: Այս մասին մէջ կը պակսին՝ 1· Karst ի՝ Historische Grammatik des Kilikisch-Armenischen. Straßburg 1901, ուր նկատի առնուած են քանիէ աւելի բարբառներ, 2· Հ· Գ· Ծոպանեանի՝ Հետազօտութիւնք նախնեաց ամկօրէնի վրայ 2 հատոր, Վիեննա, 1897:

Որքան ալ Այտընեան իր «Քերականութիւն արդի հայերէն լեզուի» նախաշաւիղին մէջ փորձած է դասաւորել Հայ Բարբառները, սակայն յատուկ խմաստով հայ բարբառագիտութեան հայրը Հ. Աճառեանն է, որ բազմիւ բարբառներու առանձին ուսումնասիրութիւններէն զատ, իր Classification des dialectes arméniens, Paris, 1909, եւ ապա նոյնին աւելի ընդարձակը հայերէն լեզուով Հայ Բարբառագիտութիւն, Մոսկուա 1911, գործերով դասաւորեց խղճմտօրէն եւ գիտական եղանակով հայ բարբառները: 1941ին Ղարիբեան կը հրատարակէ Համառօտութիւն Հայ Բարբառագիտութեան, որուն ընդարձակուած եւ նոր յաւելուածներով օժտուած գործը՝ ներկայ աշխատութիւնն է:

2· ՀԱՑԵՐԷՆ ԲԱՐԲԱՌԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐ (էջ 45—46)

Հայերէն բարբառներն ունին գրական լեզուի հնչումները, որոնցմէ զատ նաեւ բազմաթիւ հնչումներ, որոնք Ղարիբեանի կողմէ կը ներկայացուին հայ տառերով, անոնց վրայ աւելցնելով զանազան պայմանական նշաններ: Աւելի գիտական պիտի ըլլար, եթէ անոնց գլխաց գնէր ընդհանուր լեզուաբանական համապատասխան լատինական տառերը:

[1] Ստալին. Մարքսիզմը եւ լեզուաբանութեան հարցերը, Երեւան 1951, էջ 9:

3· ՀԱՑ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐԻ ՁԵՒԱԲԱՆԱԿԱՆ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ (էջ 47—56)

Հայ բարբառներու դասաւորումն, ինչպէս յիշեցինք, առաջին անգամ կը փորձէ կատարել Հ· Ա· Այտընեան, որուն կը հետեւի Ք· Պատկանեան: Այս հեղինակներն իրենց դասակարգումին համար աշխարհագրական տեսակէտն աչքի առջեւ ունէին, եւ ըստ այնմ հարցի լուծումին մերձեցած են: Նոյնը կը տեսնենք նաեւ Կարսեր մօտ: Առաջին անգամ Աճառեանն է որ անոնց ձեւաբանական յատկութիւնները նկատի առնելով կը բնորոշէ Ղարիբեան: Աճառեան կ'ընդունէր երեք ճիւղեր «ում», «կը» եւ «էլ»: Ղարիբեան թերի կը համարի այս բաժանումը, երբ նկատի առնենք որ 40 տարուան ընթացքին երեւան հանուած են նոր բարբառներ, որոնք նոր բաժանում կը պահանջեն: Այս պատճառով ինքը կը դնէ 8 ճիւղ:

Բարբառ

1· «ում»= 7, գրում կարդում եմ
2· «ս» = 8, գրելիս, կարդալիս եմ
3· «լ» = 2, կըրկէ իմ, կարթամ
4· «կը» =24, կը գրեմ, կը կարդամ
5· «կը» = 5, գրեմ կամ կա գրեմ
6· «հա» = 2, գրեմ ը(ա), կմ. հա(յ) գրեմ
7· Գրաբարակերպ=1, Խոտորջուրի գրեմ
8· Միջճիւղային =2, Արեւ-Հաւարիքի-թլֆլիսի· (ում–ս) (ում–կը):

Իսկ բոլորը կը դասէ երկու գլխաւոր խումբի 1· Դերբայաւոր, այն ճիւղերը, որոնք իրենց ներկան եւ անկատարը կը կազմեն ներգոյական կերպով, ուստի «ում», «լ», «ս» ճիւղերը· 2· Գրաբարաձեւ, այն ճիւղերը, որոնք նոյն ժամանակները կը կազմեն գրաբարի նման, վրան աւելցնելով կա, կը, հա նախադաս կամ յետադաս մասնիկները: Ասոնք կը կոչուին նաեւ մասնիկաւոր: Նաեւ 3· խումբ մըն ալ կ'առաջարկէ թէ՛ բաղադրեալ, Գրաբարակերպ, այսինքն Խոտորջուրի բարբառը, որուն ուսումնասիրութիւնն ըրած է Հ· Մ· Հաճեան, տակաւին անտիպ, գրած ըրաբարաձեւ չէ, որովհետեւ առանց բացառութեան բոլոր ձայնաւորով սկսող բառերը «կ»ը ունին, նոյնպէս մխալանկները, գործ ածել յաճախ բաղաձայնով բազմավանկ բայեր, որոնք նոյնպէս կը կրնան նախադիր կամ յետադիր մասնիկն ունին: Գրաբարակերպ խոնարհում մը գոյութիւն ունի՝ նոյնպէս կարծոյ բարբառին մէջ թէեւ ոչ այնքան յաճախակ, այսպէս օրինակ, երբ մէկէ աւելի բայեր մի եւ նոյն նախադասութեան մէջ կը յաջորդեն, միայն վերջին բայը կը գրաբարաձեւ մասնիկը կը առնայ, մէւսները կը մնան գրաբարաձեւ: Ուստի լատգոյն է ճիւղ երկու գլխաւոր խումբի բաժանման վրայ, ներգոյականաձեւի եւ գրաբարակերպի, ուրիշ խօսքով դերբայաւորի եւ մասնիկաւորի:

4· ՀԱՑ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐԻ ՀՆՉԻՒՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ (էջ 57—62)

Հայ բարբառներու ներկայակերպ ձեւերու այլազանութենէն կազմուած դասակարգումը կարելի չէ կատարեալ համարիլ: Այս պատճառով Ղարիբեան կը փորձէ հնչիւնաբանական տեսակէտէ ալ զանոնք նկատի առնել եւ ըստ այնմ դասակարգել: Ա. այդ յարմարագոյն կը նկատէ հայ պայթուցիկ ձերու փոփոխութիւնները հիմ առնել: Զայնաւորներու կամ մէկ երկու բաղաձայներու օր· հ· «հ» եւ «խ», կամ «փ» եւ «ֆ» փոփոխութիւնները ընդհանուր օրէնքի մը չեն յանգիր, ընդհանուր առանձնայատկութիւն մը չեն կազմեր: Ամէնէն աւելի նկատի առնելի բաղաձայնները հասատատուն երեւոյթ մը կը ներկայացնեն պայթուցիկ գերու փոփոխութիւնները, որոնց համակարգը պարբերի մէջ հետեւեալ պատկերը կը ներկայացնէ

Ձայնեղ	Խուլ	Շնչեղ խուլ
բ = b	պ = p	փ = p‘
գ = g	կ = k	ք = k‘
դ = d	տ = t	թ = t‘
ջ = j	ծ = c	ց = ç
ջ = ǰ	ճ = č	չ = č̣

Առնցմէ Շնչեղ խուլերու չարքը թէ գրաբարի եւ թէ բարբառներու մէջ նոյն հնչումն ունին, որով քննութեան նիւթ չեն կազմեր: Կը մնան Ձայնեղ եւ խուլ գիրերը· որոնք երեք կերպով փոփոխութեան կ'ենթարկուին: Հեղինակն այդ փոփոխութիւնները կը բնորոշէ տեղաշարժ բառով, որ գերմ. Lautverschiebung ձայնափոխութիւն = ռուս. «Передвижение» ի թարգմանութիւնն է: Մեզի կը թուի թէ հայերէն պարզ տեղաշարժ բացատրութիւնը չատ

© National Library of Armenia

տեղին չէ, աւելի նախընտրելի է ձայնափոխութիւն, որ վաղուց արդէն ընդունուած բացատրութիւն մըն է:

Պայթուցիկ տառերու հնչումին (երեք կերպ) փոփոխութիւնները՝ ասոնցմէ ձայնափոխութիւնը Ղարիբեան կը ներկայացնէ երեք աստիճանով. Առաջին Տեղաշարժ, Ձայնեղներու՝ խլացում. օր.

բ = պ (b = p)
բ = փ (b = pʿ)

երկրորդ տեղաշարժ խուլերու՝ ձայնեղացում, եւ ձայնեղներու՝ չնչեղ ձայնեղացում. օր.

պ = բ (p = b)
բ = բ՛ (b = bh)

Երրորդ Տեղաշարժ–Տեղափոխութիւն, երբ բարբառի մը մէջ այդ երկու երեւոյթներն ալ միաժամանակ գոյութիւն ունին:

Այս հիմունքով կը բաժնուին կամ կը դասակարգուին բարբառներ, որոնք 1· Բաղաձայնական համակարգի առաջին տեսակի ձայնափոխութիւն ունին. ասոնք են Աարատեան, Շամախու, Ղարաբաղի, Հադրութի, Բէյլան–Շաղախի, Մարաղայի, Խոյի, Ուրմիայի եւ Վանի Բարբառները: Բ=պ (b=p) օրինակով:

2· Երկրորդ կերպի ձայնափոխութեան ենթակայ բարբառներն երեք աստիճանով են. ա. երկաստիճան խլացուրկ օր· պ = բ (p = =b) եւ բ=բ (b=b)· այսպէս են Պոլսոյ Եւդոկիայի, Նոր–Նախիջեւանի, Տրապիզոնի եւ Մարաշի բարբառները: Բ. Եռաստիճան խլացուրկ՝ պ = բ (p = b) եւ բ = բ՛ (b = bh) դրութեամբ են՝ Համշէնի, Սլիւրիայի, Ակնայ, Շաբին–Կարահիսարի, Խարբերդ–Երզնկայի, Առապկիրի, Սեբաստիայի եւ նաեւ «Հա» ճիւղի Արաբկիրի եւ դրացի Մոտորլուի բարբառները: Գ. Քառաստիճան բաղաձայնական դրութիւն ունին Կարնոյ, Մուշի, Ոզմիի, Արապտեան եւ Նոր–Ջուղայի բարբառները օր· բերան = = բ՛երան, փարպի = փարբի, պապ = պապ:

3· Բաղաձայնական համակարգի տեղաշարժ–տեղափոխութիւն ունեցողներ, որոնք կը ներկայացնեն երկու ենթաբաժանումներ· ա. երկաստիճան խլացուրկ բաղաձայնական դրութիւնը (բ=փ եւ պ=բ) այսպէս են Տիգրանակերտի, Մալաթիայի, Ռոտոսթոյի, Նիկոմիդիայի եւ Օրդուի բարբառները, որոնց հնչումին համեմատ է արեւմտեան հայ դրական լեզուն: Բ. Միջին հայերէնի դրութեան (բ = պ, պ = բ) համապատասխան բարբառներ են Զէյթունի, Հաճընի, Սուեդիայի, Բէյլանի եւ Քեսաբի:

Այս երեք խումբերէն պատկայ նաեւ չորրորդ խումբ մը, որուն բաղաձայնական դրութիւնն անփոփոխ մնացած է բառասկզբին: Այսպէս են Ղարադաղի, Դզմարի, Մեղրու, Կարճեւանի, Արդուինի, Դիադինի, Մոկսի, Ամասիայի, Ագուլիսի, Արէշ–Հաւարիքի եւ Տփղիսի բարբառները, որուն համեմատ է Արեւելեան դրական լեզուի հնչումը:

Այս վերոյիշեալ փոփոխութիւններն երեւան կու գան հին հիմնական բառագանձին մէջ, իսկ նոր փոխառութիւններն առ հասարակ ենթակայ չեն եղած այդ հնչեղանական յեղաշրջումին: Երկրորդ՝ բառամէջի ձայնեղներն առ հասարակ բոլոր բարբառներու մէջ չնչեղ խուլերու վերածուած են, իսկ ռնգականներէ վերջ խուլերը ձայնեղներու· օր· վերջ կ'արտասանուի վերչ ճանճ = =ճանջ:

5· ՀԱՑ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԵՐը (էջ 63–84)

Այս ընդարձակ գլուխով Ղարիբեան կը ջանայ ապացուցանել թէ հայ բարբառները վաղուց գոյութիւն ունէին, երբ Ե· Դարուն դրի առնուեցաւ հայ ընդհանուր լեզուն: Նոյն իսկ նախապրաւոր ժամանակին բարբառներն, ըստ իր կարծիքին, չատ աւելի հեռի էին ձեւով ու քերականութեամբ քան Ե·—Զ· դարուն:

Թէ արտասանութեան տեսակէտէ տարբերութիւններ գոյութիւն ունէին արդէն իսկ Մաշտոցեան շրջանին զանազան գաւառներու մէջ, հարկ է ըսել թէ հնարաւոր է, բայց հաստատուն տուեալներ տակաւին կը պակսին: Մի քանի բառերու կրկնակ ձեւով գրութիւնները, որքան ալ բարբառներու գոյութեան ի նպաստ կը թուին, սակայն խնդիր է թէ կարելի՞ է զանոնք սկզբնագիրներու կամ աւելի ճիշդ հեղինակներու վերագրել: Դարձեալ հայ քերականներու տեղեկութիւնները, որոնց վրայ յեցած այդպիսի եզրակացութեան մը յանգած է մեր հեղինակը, այնքան յստակ չեն: Ճիշդ նոյն տեղեկութիւններու վրայ հիմնուած, Աճառեան հակառակ արդիւնքի հասած է: Ան չ'ընդունիր գրաբարէ առաջ

ուրոյն բարբառներու գոյութիւնը: «Այն գարբերութիւնները, որ կարելի էր նկատել գաղտնի գաւառների խօսակցութեան մէջեւ, կազմում էին ոչ թէ բարբառային տարբերութիւններ, այլ աւելի ճիշտ բառա՛վ ենթաթիւններ, այլ աւելի ճիշտ բառա՛վ ենթաբարբառային» (Աճառեան, Հայոց լեզուի Պատմութիւն. Երեւան 1951 հտ· Բ· էջ 125): Այժմեան բոլոր բարբառներու հնչարանական փոփոխութիւնները գրաբարի այլափոխում–փոփոխութիւններու պէս ներն են եւ այն Ը· Թ· դարէն սկսեալ եւ հետզհետէ հեռանալով· եւ ժԶ–ԺԹ դարուն կը գտնուին իրենց ընթացքին մէջ: Ուստի սխալ է Ղարիբեանի այն եզրակացութիւնը՝ յեցած Սոալինեան ուսմունքին վրայ, թէ «ընդհանուր լեզուն եւ բարբառները համապատկից են, եւ թէ բարբառները ներն անընդհատ ճգտում են միանալու ընդհանուր լեզուին, աղացուելու նրա հետ: Հասկանալի է, որ բարբառների մի զգալի մասը, ընդհանուր լեզուից անցեալում աւելի մեծ տարբերութիւն է ունեցել, ուրեմն նրանք հնումն աւելի մօտին եւ աւելի անհասկանալի են եղել: Իրըեւ բարբառ նրանք անցեալում աւելի չհետաքրքրած ժողովուրդ են հանդէս եկել, քան ընդհանուր լեզուն, հետեւաբար, եթէ մեր բարբառները ե·—ժ· դարերում չհետաքրքրած կերպով գոյութիւն են ունեցել, նրանք աւելի չհետաքրքրած եղած պիտի լինէին ե· դարից էլ աւելի առաջ: Կասկած չի մնում այլեւս, որ մեր հիմնական բարբառների մի մասի գոյութիւնը վիճելի չէ, ոչ միայն դրաբարի հայերէն ընդհանուր լեզուն լինելու ժամանակամիջոցում, այլ եւ հենց այն ժամանակ, երբ գեռ դրաբար լեզուի վիճակը չէր ձեւաւորուել, այսինքն՝ հայերէն ընդհանուր լեզուն դրաբարին նախորդող մի վիճակ էր ներկայացնում» (Անդ էջ 83): Զրի միճիներ են, տեսական թիւր ուսմունքի վրայ հիմնուած:

Հայ բարբառներու ծագումի մասին Աճառեան բաւական մանրամասն խօսած է իր վերոյիշեալ գործին մէջ (դլուխ իէ էջ 362–439 եւ նաեւ էջ 125), ուր թէ՛ բանասիրական եւ պատմական եւ թէ՛ լեզուաբանական ապացոյցներով կը հաստատէ թէ մեր այժմեան բոլոր բարբառները կը յառաջադային, դրաբարէն իբր անոր դուստր լեզուները, ինչպէս են օր· ռոմանական լեզուները, լատիներէնի յարաբերութեամբ, ֆրանսերէն, իտալերէն, սպաներէն եւն:

6· ԲԱՐԲԱՌՆԵՐԻ ԴԱՆԱԿԻ ՀԱՐՑԸ (էջ 84–106)

Հայ բարբառագիտութիւնը տակաւին չէ լրացուցած այդ տեսակէտէ իր ուսումնասիրութիւնը, բարբառներու քանակին մասին: Հ· Աճառեան 1911ին իր բարբառագիտութեան գործին մէջ կը դանազանէր 31 բարբառ եւ 120 ենթաբարբառ, իսկ 1951ին իր Հայոց լեզուի Պատմութիւն գրքին մէջ անոնց թիւը բարձրացած է 40ի (տես Անդ էջ 436): Վերջին ուսումնասիրութիւններու արդիւնքը բարբառներու քանակի տեսակէտէ 51ի բարձրացած է: Այս ալ սակայն վերջնական չի թուիր:

Ղարիբեան լրատամբ չատ մը ենթաբարբառներ իրենց էական տարբերութիւններու պատճառով առանձին բարբառներ կը համարի: Այսպէս օր· Դիատինի, Ոզմիի, Համընի ենթաբարբառները:

Գ· ՀԱՅԵՐԷՆԻ ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ԲԱՐԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆը (էջ 107–214)

Այստեղ հեղինակը նկատի կ'առնէ 1· Հայ բարբառների համեմատական հնչիւնաբանութիւնը (107–134), մի առ մի խօսելով փոփոխութեան ենթակայ ձայնաւորներու, երկբարբառներու եւ բաղաձայններու վրայ: 2· Հայերէն բարբառների համեմատական ձեւաբանութիւնը (135–214)· ա· Յոդնակի–ներ (137–139), բ· Հոլովումներ (139–144), գ· Դերանուններ (144–162), դ· Խոնարհում (162–214) բոլոր ենթաբաժանումներով համեմատութեան առնուած են: Այս համեմատութիւններու արդիւնքը հետեւեալ եզրակացութեան առաջնորդած է հեղինակը, թէ «Հայերէն բարբառների դիմաւոր եւ անդիմ կառուցուածքը գրաբարի ձեւերու զարգացումն է, կամ այնպիսի նորագոյացութիւն, որ բխում է հայերէնի ընդհանուր սխտեմից: Տարբեր երեւացող ձեւերը միայն հայերէն լեզուի զանազան տարբերակներն են, որ վկայում են այն ճշմարտութեան մասին, թէ բարբառները ընդհանուր լեզուի ճիւղաւորումներն են» (214): Այստեղ ճիշդ հակառակ եզրակացութեան կը յանգի, ինչ որ էջ 82 կը պնդէր թէ բարբառները համագոյակից են ընդհանուր լեզուի:

© National Library of Armenia

Դ· ՀԱՅ ԲԱՐԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ
(էջ 215—457)

Այս ընդարձակ մասին մէջ կը խօսի իւրաքանչիւր բարբառի առանձնայատկութիւններու վրայ: 1· *Հայեղէնի «ում» ճիւղի բարբառները* (215—262)· *Ագարաւեան կամ Երեւանեան բարբառ, քառասունեան բազաձայնական դրութեամբ, հակառակ Աճառեանի եռատիճան դրաբարի անփոփոխ բազաձայնական դրութեան*: *Նոյնպէս նորութիւն է* 2· *միջնիւղային բարբառ մը նկատել* (267–280)· *Տփղիսի բարբառը, որ հասասարապէս կը զործածէ թէ՛ «ում» եւ թէ՛ «կու» ներկայակերպ մասնիկները*: *Իսկ բազաձայնական դրութիւնն ալ զրաբարի անփոփոխ չարունակութիւնն է, եռատիճան բազաձայններով*:

3· «ս» ՃԻՒՂԻ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐԸ (էջ 281—358)

Այս բաժանումն ինչպէս վերը մատնանիշ ըրինք յատուկ է Ղարիբեանի: *Քանի որ բարբառներու դլխաւոր բաժանումի կամ դասակարգումի էական յատկանիշը հիմ առնուած է ներկայակերպ մասնիկը, իրաւունք ունի Ղարիբեան «ս» վերջաւորութեամբ օժտուած բարբառներ, առանձին խումբ մը համարելու, որուն վրայ կ'աւելնայ նաեւ եռատիճան անփոփոխ բազաձայնական դրութիւնը զրաբարի նման*: *Այս ճիւղի բարբառներն են*· 1· *Ղարադաղի* 293–301), 2· *կարճեւանի* (304–329), 3· *Արդուինի* (329–342), 4· *Ուրմիայի* (342–358)·

4· ՀԱՅ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐԻ «լ» ՃԻՒՂԸ (էջ 359—372)

Այս խումբի բարբառներու յատուկ է՝ ներկան կազմել անորոշ դերբայով եւ օժանդակ բայով, այսպէս օր· մնալ եմ, սրբել եմ: *Երկու բարբառ միայն առ այժմ կան այս ճիւղին իբր ներկայացուցիչ Մարագայի եւ Ջուղայի*:

5·ԱՐԷՇ–ՀԱԽԱՐԻԲԻ ՄԻՋՁԻՒՂԱՅԻՆ ԲԱՐԲԱՌԸ
(էջ 372—380)

կը ներկայացնէ «ս» եւ «ում» ճիւղի խառնուրդ մը: *Մեծն ներկայի եզ· առաջին դէմքը «ս» ճիւղին կը հետեւի, մնացածները «ում» վերջաւորութիւնը անորոշ դերբայի վրայ զրուելով կը կազմուին· օր· գ'երթլիս ըմ, գ'երթլում ըս, գ'երթլում է եւն*:

6· «կը» ՃԻՒՂԻ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐԸ (էջ 381—416)

Այս ճիւղի բարբառներու թիւը համեմատաբար մի ւաններու բաւական մեծ է, առ այժմ 24 են անոնք, սակայն տակաւին կը մնան մեծ մասով ուսումնասիրելի: *Այս պատճառով Ղարիբեան ալ չունի առանց մասին նորութիւններ*: *Ցանգած է այն եզրակացութեան, ինչ որ ժամանակին Աճառեան 1911ին իր բարբառագիտութեան մէջ ունեցած է*: *Ղարիբեան միայն մէկ տարբերութիւն մը կը ներկայացնէ այս զործին մէջ, առանձին բարբառներ նկատելով «կա» եւ «հա» ներկայակերպ մասնիկներով զատատականները*:

7· «կա» ՃԻՒՂԻ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐԸ (էջ 417—442)

Որքան ալ առանձին անկախ ճիւղ մը կը համարի մեր հեղինակը, սակայն համոզիչ չեն թուիր իր պատճառաբանութիւնները: «կա», «գա» *մասնիկները չունին էական տարբերութիւն մը «կը» եւ կամ «կու» մասնիկէն, նաեւ ծագումի տեսակէտէ*: *Իսկ հնչիւնական առանձնայատկութիւնը՝ ա > օ փոփոխութիւնը, կայ նաեւ ուրիշ բարբառներու մէջ, թէեւ ոչ այնքան յաճախուած*: *Ուսոի աւելորդ կը համարինք նման բաժանում մը*:

8· ՀԱՅ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐԻ «հա» ՃԻՒՂԸ (էջ 443—457)

Ինչպէս Ղարիբեան մատղիր կ'ընէ «հա», «հայ», «ա», «բ» տարբերակներով այս ճիւղը իր ներկայակերպ մասնիկն առած է ահա բառէն, իբր այսպիսի կազմութիւն մը, նորութիւն մըն է հայ բարբառագիտութեան համար: *Հարազատ ձեւով պահուած է Քեսաբի բարբառին մէջ· օր·*

Հայ կրիմ = կը գրեմ
» *կրիս = կը գրես*
» *կրի = կը գրէ*

Հետքեր մնացած են Մալաթիայի եւ Համշէնի «ա» օր· Մալաթ· քրիմ ա, քրիս ա = կը գրեմ (Համշէն՝ իմըս էշթուշ ա, քուկըզ էշթուշ ա = կ'ուրթայ: *Իսկ Ագարակերի դատատականին մէջ վերածուած է «բ» ձեւի օր· բ'անիմ ը, բ'անիս ը*: *Այս ճիւղին հնչիւնական եւ քերականական առանձնայատկութիւնները մի առ մի մատնանիշ ընելով Ղարիբեան իր գործը կը վերջացնէ, որուն կցած է նաեւ ուրուագիծ քարտէս մը հայ բարբառներու*:

Հ· Պ· ՏԷՐ–ՊՕՂՈՍԵԱՆ

ՎԻՆՆԱՑԻ ՄԽԻԹԱՐԻՍՏՆԵՐԸ ՄԻՋՆԱՐԴ՝ ՕՏԱՐՆԵՐՈՒ ՄԷՋ՝ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹԵԱՆ

Հռչակաւոր բանասէր – զրագէտ Արշակ Զօպանեան Մխիթարեաններու հանդէպ իր հիացմունքը հետեւեալ տողերուն մէջ խտացուցած է· «*Մխիթարեանները, ուղղակի ազդեցութիւնը կրելով յոյն–լատին աշխարհին ոգւոյն, ամէն ճիւղի մէջ լոյս ու կարգ մտցուցին ... հաստատեցին ամենէն կատարելագործեալ տպարանը, հրատարակեցին նախնեաց զործերը ամենէն խնամեալ տպագրութեամբ որ կարելի ըլլար իրենց առնեն, Եւրոպայի գաղափարական հրաշակերտները Հայոց ծանօթացնելու եւ ինքնագիր արտադրութիւններով Հայոց մէջ բանասիրական վերածնունդ մը յառաջ բերելու զործը կատարեցին յոտնկայս ու լայն ծրագրով մը ...: Մխիթարեան յոտնկայս ու լայն ծրագրով մը*· *Մխիթարի ատեն երկճղամիտը՝ աշխատութիւնը բաժնուելով, վենետիկի Մխիթարեանք գիտական, հնախօսական ուսումնասիրութեանց կատարմանը մէջ դրին այն ամբողջ խղճմտութիւնն ու ճշգրտութիւնը, զոր ռեհ եւրոպացի գիտուն պիտի դնէր ...* (*ընդգծումը մերն է*)· *Այդ յոտնկայս եւ մեթոտաւոր ոգին չնորհուն է որ Մխիթարի հիմնած վենետիկ մնացած է եւ պիտի մնայ մինչ կանչնքը մնացած է եւ պիտի մնայ մինչ կանգնքը ...*: *Այդ զործը կատարած են Մխիթարեանք ոչ միայն իրենց հրատարակած զրքերով, այլ եւ — աւելի ընդարձակ եւ կենսունակ ձեւի մը մէջ, — իրենց հասցուցած աշակերտներով ...*» (*Դէմքեր, Փարիզ* 1924, *էջ* 51 «*Մխիթարի*»)·

Այո՛, այս աշակերտները կը կազմեն ոչ միայն այն հազարաւոր հայորդիները, որոնք նաեւ վիեննայի Մխիթարեաններու չունչով ստացած են անոնց վարժարաններուն մէջ տոհմային դաստիարակութիւն եւ բարձրագոյն կրթութիւն, այլ նաեւ այն բազմաթիւ եւրոպացիները, որոնք անոնց առաջնորդութեամբ զարձած են նշանաւոր հայագէտներ եւ կամ իրենց մասնաճիւղին կից մշակած են նաեւ հայագիտութիւնը: *Գրելիս չափազանց չերկարելու համար զանց կ'ընենք նախորդ դարը նկատելով միայն ներկայ զարաշրջանը*: *Դարը նկատելով մեծն լեզուագէտ՝ Պարիսի ուսուցչապետ Ա· Մէյէ* (A. Meillet) *Վիեննա Հ· Տաշեանի առաջնորդութեամբ զասական հայերէնն իւրացնելով ընծայեց պետական աշխարհին Ֆրանսերէն լեզուով իր «Դասական հայերէնի համեմատական քերականութեան մը ուրուագիծ» կոչուած մէկ մասնագիտական զործը, որ երկու տպագրութիւն տեսաւ* (1903 *եւ* 1936) *Մխիթարեաններու հրատարակութեամբ*: *Անտարակոյս այս զործը զրգիռ եղաւ որ նա հայերէնին ուսումնասիրէ հնդեւրոպական լեզուագէտի մը համեմատութեամբ եւ դրէ ասոր մասին մանաւանդ թեամբ եւ դրէ ասոր մասին մանաւանդ թերթերու մէջ, ինչպէս նաեւ իր աշակերտներէն E. Benveniste*: *Նաեւ ուրիշ լեզուագէտներ, ինչպէս M. Bittner, Fr. von Kraetitz–Greifenhorst, H. Hübschmann, Ev. Lidén, W. Lüdke, H. Pedersen, H. Frisk, H. Sköld, Wikander, P. G. Scardigli եւ ուրիշներ, որոնցմէ մեծագոյն մասը Աւստրիացին զդուա ապրելով հանդերձ միշտ Վիեննայի Մխիթարեաններու հետ յարաբերութեան մէջ պահուած են, աշխատակցած են «Հանդէս Ամսօրեայ» բանասիրական թերթին, ինչպէս նաեւ վերոյիշեալներուն հայերէն լեզուի հայոց հետաքրքրական հրատարակութիւնները հայերէն թարգմանութեամբ ուսումնասիրելիս ընթերցողներուն մատչելի ըրած են*: *Երիտասարդ նոր սերունդէն են իրը հայագիտներ O. Haas եւ G. Solta, Վիեննայի համալսարանի դասախօսներ· վերջինս աւելի ծանօթ „Հանդէս Ամսօրեայ»ի ընթերցողներուն «Հայերէնը հնդեւրոպական լեզուներու ծիրին մէջ» յօդուածաշարքով*:

Հայաստանի աշխարհագրութիւնը, պատմութիւնն ու լեզուն խուզարկող, Բերլինի համալսարանի ուսուցչապետ Jos. Markwart տարիներով աշխատակցած է «Հանդէս Ամսօրեայ»ի, որով իր մի քանի զործերը Մխիթարեան հրատարակութեամբ լոյս տեսած են: *Ասոնց չորքին իր մէկ գրեթէ 800 էջահատոր զործը՝ «Հարաւային Հայաստանի եւ Տիգրիսի ազբիւրներն ըստ յոյն եւ արաբ աշխարհագիրներու» օգտաչատ ծանօթութիւններու բով մըն է — վկայ հեղինակին ծովածաւալ համառութեանը*: *Իսկ վիեննայի համալսարանի զասախօս Hans von Mžik Մխիթարեանի զասախօս հնարաւորութեանները աջակցութեամբ Հնարաւորութիւն ունեցաւ Հայաստանի երկրաչափութիւնը ուսումնասիրելու եւ հրատարակելու*

© National Library of Armenia